

Fırat Yaşa (yay. haz.), *İmparatorluğun Öteki Yüzleri: Toplumsal Hiyerarşi ve Düzen Karşısında Sıradan Hayatlar*

İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2020. 320 sayfa. ISBN: 978-605-7685-04-9

BAŞAK TUĞ*

İmparatorluğun Öteki Yüzleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan "sıradan insanlar"ın biyografilerine odaklanan tarihsel çalışmalardan oluşan bir derleme kitap. Derlemenin pandeminin en hararetli olduğu Mart 2020'de yayınlanmış olması rastlantısal olsa da, pandemi sayesinde tecrübe ettiğimiz "istisnai normallik" ya da "normalleşmiş istisnailik" durumu kitabın ana eksenine örtüşür nitelikte. Pandemi istisnai bir zaman diliminde toplumsal olarak verilen bir yaşam-ölüm mücadelesinde bireysel hikayelerin önemini bizlere gösterdi; tıpkı derlemedeki makalelere konu olan Osmanlı toplumu içindeki istisnai örneklerin normalliğin birer temsilcileri olması gibi.

Kitabın editörü ve aynı zamanda yazarlarından biri olan Fırat Yaşa'nın kullandığı şekilde "istisnai olarak normal" tabiri mikrotarih anlayışının tarihyazımına kattığı önemli metodolojik kavramlardan biri. Farklı yorumlamalara açık olmakla birlikte, Edoarda Grendi ortaya attığı bu kavramla makro düzeyde istatistiki olarak kayda değer olmayan tarihi olaylar ve kişilerin incelenmesinin esasen normu, normali ve sıradan olanı anlamaya katkıda bulunacağını iddia eder. Tabii ki böyle bir anlayış, tarihçiyi sosyal ve ekonomik hayata dair büyük veri sağlayacak kaynaklardan ziyade, istisnai vakaların kaydedildiği kaynaklara yönlendirir. Avrupa tarihinde bu kaynakların en tipik örneği, "normal" in dışında tanımlanan bireylerin yargılandığı engizisyon mahkemeleri tutanaklarıdır. Ayrıntılı sorgu tutanakları sunan bu kayıtlar, tarihçilere belli bir toplumun ya da bölgenin sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına dair derinlemesine bir inceleme imkânı sunmakla birlikte, özellikle dini sapkınlık sebebiyle otoritelerin kadrajına girmiş olan "istisnai olarak normal" bireylerin hayatlarına odaklanma olanağı da vermiştir. Tabii ki, kural-dışı olanı tespit etmek ve yargılamak amacıyla oluşturulmuş bu tür kayıtlar üzerine yapılacak tarihsel çalışmaların farklı bir tarihsel yöntem gerektirdiği de mikrotarihçilerin en çok üzerinde durduğu meselelerden biri olagelmıştır.

İmparatorluğun Öteki Yüzleri de bu metodolojik dikkat ve saiklerle yola çıkmış bir kitap. Editörü Fırat Yaşa, Osmanlı tarihçileri tarafından sosyal ve ekonomik tarih yazımında en çok kullanılan kaynaklardan olan kadı mahkemesi kayıtlarını ve arşiv belgelerini, alışılmalı sosyal tarih çalışmalarından farklı bir biçimde bireylerin yaşam hikayelerine odaklanan bir bakış açısıyla incelemek amacıyla bir grup tarihçiyi bir araya getirerek bir derleme hazırlamış. Böylesine bir proje, aslında çeşitli açılardan yenilikçi bir niteliğe sahip. Birincisi, bu çalışmada biyografik bir özelliğe sahip olmayan tarihi kaynaklar bireylerin hayat hikâyelerini yazmak için kullanılıyor. İkincisi, bu kaynaklar adıyla sanıyla bilinen kişilerin hikâyelerini değil sıradan ve belki de marjinal

* Tarih Bölümü, İstanbul Bilgi Üniversitesi; basak.tug@bilgi.edu.tr.

tarihsel aktörlerin hikâyelerini yazmak için kullanılıyor. Üçüncüsü ise, böyle bir derleme “akademik anlamda merkezdekilerden ziyade Anadolu’nun çeşitli üniversitelerinde çalışan”¹ tarihçilerin çalışmalarını içeriyor. Fırat Yaşa’ya göre bu, tasarladığı projenin ruhuna uygun bir yaklaşım; yani akademinin ve tarihin merkezinde olan “büyük” aktörlerden çok, “çevre”de ya da “marjin”de olan tarihçilerin ve aktörlerin seslerinin duyulmasını amaçlıyor.

Tüm bu yönleriyle İmparatorluğun Öteki Yüzleri, Osmanlı tarihinde ben-anlatıları ve mikro-tarihin kesişim noktasında duran bir çalışma olarak dikkate değer bir öneme sahip. Suraiya Faroqhi’nin kitaba yazdığı sunuş yazısında da ayrıntısıyla tartıştığı gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan “sıradan insanlar”ın hikâyelerine, sınırlı sayıda “ego-dökümanları” ve muhtelif kaynaklardaki ben-anlatıları—ki bunların çoğunluğu okumuş yazmış tabakadan insanlara aittir—haricinde en fazla Osmanlı mahkeme kayıtlarından ulaşabiliyoruz. Bu kayıtlar Osmanlı tarihçileri tarafından uzunca bir süredir şehir tarihi, sosyal, ekonomik ve kültürel tarih yazımında sistemik ve yaygın olan olguları araştırmak için kullanılmaya başlanmış çok değerli kaynaklardır. Önceleri Osmanlı İmparatorluğu’ndaki “sıradan insanlar”ın tarihi, genel sınıfsal ve istatistikî kategoriler içinde ele alınırken, sonraları kadınlar, köleler ve suçlular gibi norm dışı “öteki” sıradanları da içermeye başladı. 1990’lardan itibaren ise özellikle ceza hukuku açısından kadı mahkemesi kayıtlarını inceleyen tarihçiler, sıradanlığın sınırlarında olan veyahut istisnai normallikleriyle adli ve idari yöneticilerin ağına takılan “suçlu”ları inceleyerek, Avrupa’daki mikro-tarih anlayışına paralel bir şekilde “suç” dolayımıyla normal anlama çabasına giriştiler.

İmparatorluğun Öteki Yüzleri, bu tür bir çabanın içinde konumlandırılabilir. Kitaptaki makalelerin yarısından çoğu kadı mahkemesi kayıtlarındaki “suçlular”ın yakından incelenmesi yoluyla bireysel anlatılara ulaşmaya çalışıyor. Bu makaleler genel anlamda kadı mahkemesi tutanaklarına işledikleri suçlardan ya da kendileri hakkında yapılan şikâyetlerden dolayı girmiş olan bireylerin anlık ya da görece uzun vadeli anlatılarını kurgulamayı amaçlamış görünüyorlar. “Suç Vasıtasıyla İnsanlara Ulaşmak” başlıklı bu bölümdeki makaleleri, Osmanlı bürokrasisi içinde yer almaya çalışan ya da bu bürokratik ağlarla mücadele eden bireylerin hayat hikâyelerine odaklanan makaleler takip ediyor. Osmanlı İmparatorluğu içinde ticaret yapan, çeşitli suçlara ve dolandırıcılığa bulaşmış Venedikli bir simsarın hikâyesini ele alan “kategori dışı” bir makaleyle de kitap nihayetleniyor. Son iki bölümdeki araştırmalar daha ziyade arşiv belgelerine dayanıyor. Kaynakların ve konuların farklılığına rağmen, makaleleri bir derlemede buluşturan ortak nokta ise kaynakların yeniden yorumlanması yolu ile bireylerin hikâyelerini bir anlatı ekseninde kurguluyor olmaları.

Kitap genellemeler içinde göz ardı edilmiş hikâyelere yer vererek bireylerin fâilliğini ön plana çıkarıyor olsa da ben bu yazıda münferit yazarların fâilliğini teslim etmekle birlikte makalelerin ortak özelliklerine odaklanan yapıcı bir yöntem eleştirisi yapmak istiyorum. Yaşa, yazdığı önsözde, kitaba “kurgu ve muhayyilenin abartıldığı, metinlerin fazla hikâyeci ya da edebi olduğu gibi” eleştireler yöneltilebileceğinden bahsediyor. Klasik tarihyazımı, anekdotlardan hoşlansa bile belgelerin ve olayların yeniden yorum-

1 Fırat Yaşa, “Tarihçiler Kahramanlar Kadar Sıradan İnsanları da Anlamaya Cüret Etmeli!” Röportajı yapan Hakan Güngör, *Gazete Duvar*, 4 Ağustos 2020. (<https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2020/08/04/firat-yasa-tarih-ciler-kahramanlar-kadar-siradan-insanlari-da-anlamaya-curet-etmeli>)

lanmasından hoşlanmaz. Bu anlamda Yaşa'nın kaygılarına katılmamak mümkün değil. Fakat, ben burada aksine kitaptaki bazı makalelerde kurgu ve muhayyilenin yeterince "abartılmadığını" iddia edeceğim. Böyle düşünmemin başlıca sebebi, bazı makalelerde kaynaklara dair yeterince sorgulayıcı bir yaklaşımın benimsenmemiş olması.

Yazarlar belgelerin sunduğu veriler ışığında bir olay ya da kişiyi kurgularken, olay örgüsü, kişilerin motivasyonu veya cezaların niteliği açısından boşlukları doldurmaktan çekinmemiş olsalar da özellikle mahkeme kayıtları söz konusu olduğunda bu belgelere dayanak teşkil eden hukuki sahanın kendisinin bir "kurgu" olduğunu göz ardı etmiş görünüyorlar. Yazarlardan Faruk Yaslıçimen'in Bağdatlı Şii Nureddin ve İbrahim kardeşlerin İstanbul'a yazdıkları dilekçeleri incelerken başarılı bir biçimde uyguladığı retorik ve strateji analizi, hukuki süreçlere de pekâlâ uygulanabilecek bir yöntem. Kişilerin bir eylemi—bu kitap çerçevesinde "suçu"—gerçekleştirirken tahayyül edilmeye çalışılan niyetleri, duyguları ve stratejileri, hukuk sahnesinde eyleyen birer "aktör" olarak da hesaba katılmalıdır. Hukuki süreçte ve mahkeme önünde geliştirilen stratejiler (mağdur kadın rolü, çatışmalı ilişkilerde ahalinin yalancı şahitliği gibi) hesaba katılmadığında, hikâye kurgusu kaçınılmaz olarak belgenin tarihçiyi yönlendirdiği doğrultuda gelişmektedir. Başka bir deyişle, mahkemenin "suçlu" bulduğu kişi ya da gruplar araştırmacı tarafından da "suçlu" olarak tahayyül edilmekte, böylece karşı tarafın mahkeme önünde (ya da gerisinde) geliştirdiği stratejilerle bu şahısları "deli", "hırsız", "kâtil" ve "zâni" ilan etme olasılıkları göz ardı edilmiş olmaktadır. Hatta araştırmacının dili, kimi zaman belgenin söylemiyle koruması gereken mesafeyi kaybetmekte ve iç içe geçmektedir. Bu da kitabın sıradan insanların aşağıdan tarihini anlatmak hedefine istemeden de olsa gölge düşürmektedir.

Kurguda göz ardı edilen daha önemli bir fâillik ise mahkemenin, kadının ve kâtibin kayıttaki rolüdür. Her bir kaydın birer "kurgu" ya da "metin" olduğu gerçeği, tarihçinin olayları ve kişileri yeniden kurgularken dikkate alması gereken önemli bir yöntemsel gerçektir. Hem Osmanlı tarihinde hem de çeşitli tarihsel coğrafyalarda mahkeme kayıtları üzerine çalışan araştırmacılar oldukça uzun bir süredir bu kayıtların "kurgu metinler" olarak okunması gerektiği konusunda bizleri uyarıp, bu konuda yöntemsel önerilerde bulunuyorlar. Faroqî'nin sunuş yazısında da kadı sicilleri özelinde yapılan tartışmaların bir kısmına değinilmiş, kadı ve kâtiplerin kayıtların içeriğine ve derlenmesine olan müdahalelerinden bahsedilmişse de derlemedeki diğer makalelerin olayları ve kişileri yeniden kurgularken bu ihtimalleri sıklıkla gözden kaçırdığını görüyoruz. Örneğin, bir vaka ya da kişiyi ilgilendiren belgelerin mahkeme kaydındaki sıralaması ile gerçek vakanın zamansallığının farklı olabileceği şüphesi; kâtibin bu belgeleri peş peşe kaydetmesindeki maksadı; olaya ve suça dahil olan kişilerin mahkemede eksikliğinin ya da suskunluğunun kadının ve kâtibin bilinçli tercihi olabileceği ihtimallerinin tartışılması, kitabın muhayyilesini zenginleştirecek önemli yöntemsel katkılar olabilirdi.

Son olarak da makro ve mikro tarih yazımı arasındaki ilişkiye dair birkaç söz söylemekte fayda var. Her ne kadar kitaptaki makaleler mikrotarih yaklaşımıyla kişisel hikâyelere odaklanmışsa da çoğu hikâye gösteriyor ki, merkezden uzakta bir köyde ya da şehirde geçen hayatlar dahi siyasi, sosyal ve ekonomik bağlamdan âzâde değiller. Örneğin, Diyarbakır'da uzun yıllar yöneticilik yapmış önde gelen âyan ailelerinden birinin mensubu olan Mehmed Bey'in on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında itibarını kazanmak için verdiği mücadelenin, 1808 yılında gerçekleşen Sened-i İttifak ve takip eden dönemde II. Mahmud'un âyanları saf dışı bırakma politikası göz önünde bulundurul-

maksızın, sadece bir “muhteris”in maceraları olarak okunması mümkün müdür? Ya da on dokuzuncu yüzyılın ortalarında köle Selim gibi birçok kölenin efendilerini şikâyet etmek için mahkemeye ve Meclis-i Vâlâ’ya yaptıkları başvuruların, tam bu dönemde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde köle ticareti konusundaki baskıları ve nihayetinde Abdülmecid’in 1847’de Basra Körfezi’nde ve 1857’de imparatorluk çapında Afrikalı köle ticaretini yasaklaması ile ilgisi yok mudur? Kişisel, yerel ve mikro olanın makro bir bağlam içinde analiz edilmesi, kişileri bireysel sâiklerle hareket eden hikâye kahramanları olmaktan çıkarmayı mümkün kılar. Ancak böylesi bir yaklaşım, kitapta-ki makalelerin bazılarının başarıyla ortaya koyduğu gibi, aktörlerin fâilliklerinin yerel, bölgesel, imparatorluk çapında ve hatta imparatorluk ötesi ilişkiler ağı içinde şekillendiğini gösterebilir. Hem tarihçi böylece mikro anlatısını inşa edeceği evrenini de genişletmiş olur. Tabii ki tek anlatıcının kendisi olduğu yanılısamasına kapılmadan; kadı, kâtip, bürokrat gibi kurumsal araçların da kurgu kabiliyetleri olduğunu ihmal etmeden!

Tarihin bir kurgu olup olmadığı sorusu hem tarih disiplini içinde hem de günümüz siyasi tartışmalarında çok önemli bir yere sahip. İmparatorluğun Öteki Yüzleri yöntemsel anlamda muhafazakâr tarihyazımına cesur ve yenilikçi müdahalesiyle, tarihe disiplinlerarası yaklaşımıyla ve klasik kaynakları mikrotarihsel metodlarla inceleyerek Osmanlı tarihçiliğinde ben-anlatıları literatürüne yaptığı katkılarla, bizi hem geçmişe hem de tarihyazımına dair önyargılarımızı sorgulamaya davet ediyor.